

VÖRÖSMARTY ISTENÉLMÉNYE

Vörösmarty lelkiéletét vizsgálni nem könnyű dolog. Ő a magyar irodalom legnagyobb rejtőzője. Igazi énjét úgy elbujtatta a polgári életforma köntöse alá, hogy valójában a legközelebbi barátai sem ismerték. Ha gondolatunkban egymásmellé állítjuk Gyulai életrajzát, amely pedig még első kézből meríti adatait, és akár csak Horváth Jánosnak a Zalán futásáról írt tanulmányát, rá kell döbennünk a megfoghatatlan, de letagadhatatlan tényre: egy nagy költő végigélhetett egy hosszú és dicsőséggel telt közpályát a nélkül, hogy legkülönb kortársai megsejtették volna igazi énjét. Így rejtette el legbensőbb mondani-valóit is a hagyományos műfajok sablónjaiba (Zalán futása) és a józan közép-szer polgári morálja mögé (A merengőhöz). Ma már, Babits, Szerb Antal, Horváth János, Brisits Frigyes, Alszeghy Zsolt, Barta János tanulmányai után tudunk egyet-mást az igazi Vörösmartyról, de a nagy titok mindenestül megoldva máig sincs.

Úgy tetszik nekem, hogy Vörösmarty alapélménye a végtelenség. Nála minden dolog végtelent rejteget — írja Babits. Ezt azonban nem értelmi vízióban ragadja meg, mint Berzsenyi, se nem pusztán érzéssel, mint Kölcsey, hanem, mint mondani szokás, képzeletével. De ez a képzelet, ha szabad ennél a szónál maradnunk, nem a leíró lélektan egyszerű funkciója: valami roppantul bonyolult, mindenestül meg sem fogható életforma ez, amelyben az embervolt legmélye, a lélek irracionális örvényei zúgnak és dübörögnek, rombolnak és alkotnak: az Abszolútum alaktalan élménye ez, amely mindenáron alakra, kifejezésre tör, — lényegében a *cognitio Dei experimentalis* erőlködik magát kialakítani benne.

Ez a végtelen elsősorban mint határtalan jelenik meg Vörösmartynál. Életének legnagyobb, talán egyetlen szenvedélyét foglalja szöbe a Tündérvölgy kezdetén:

Én is oly dalt mondok világ hallatára,
Melynek égen, földön ne légyen határa.
Amit fül nem hallott, a szem meg nem jára,
Azt én írva lelém lelkeim asztalára.

Ugyanezt a Zalán futásában ilyen roppant tömörséggel foglalja egy mondatba:

Sokfélélt gondola, többet
Érze, s akart mindent.

Hogy képzelete hogyan küszködik szinte állandóan ezzel a határtalan végtelenséggel, hogy egész világa mennyire a végtelenség horizonja alatt nyúlik ki a beláthatatlanba, az idézetek egész sorával mutatja ki Horváth János idézett klasszikus tanulmányában. „A földi táj neki a földön is túli értelemmel teljes, és nem körvonalai, nem plasztikája kötik le a figyelmét, hanem látszatváltozásai, mikben a végtelenből jövő s oda visszaröppenő fény nyomán az egyetemes élet sejtelméi nyiladoznak meg a látás számára.” Csak egyet az ő példái közül, ahol az idő múlásából hozzánk szóló végtelenséget öltözteti képbe:

A kiseded patakok lassú csörgéssel erednek,
Harsog az országos Duna, tétova fölszedi őket,
S a folyamok vizeit, s iszonyúra emelkedik árja.
Száz ragyogó szemmel belenéz a mennyei térség,
Nem szűnik ő, lemegy a tengerhez veszni, veszendő
Habjaival lemegy a nagy Idő, hogy vissza ne térjen.

Tegyük hozzá ehhez gondolatban a kozmikus mulandóság felséges költeményét, a Csongor és Tünde Éj-monológját, vagy egy-egy olyan mondatát, amelyben csak úgy mellékesen, egy kurta sorba lehelli bele ezt a végtelenség-sóhajtt, mint a leszakított csillagról szólóba („A szikra kipattant S elvesze pártalanul a világok végtelenében”) —, s előttünk lesz Vörösmarty legmélyebb, egységes ihletforrása.

A végtelen-élménynek ehhez a megállapításához hozzá kell azonban tenni két nagyon lényeges vonást. Ez a végtelenség minden, vagy majdnem minden megjelenésében magába foglalja az Istent és az embert. Az Istent:

A csend, melyet az éj viadalma szegett meg, ezentúl
Még isszonyúbb, mélyebb lón, mint mikor a nagy Idő még
El nem kezdődött, s a főhatalomnak ölében
Életerő nélkül nyugodott a néma teremtés.

Vagy a Viddinről szóló roppant hasonlat:

Mint a gonosz éji sötétből
Megszabadult lélek, mely ott csikorogva tünődik
Isten karjától leléketve, Isten végre kizúdul,
Fölveri a ropogó sziklát, mely válla gyanánt lesz,
S amint szörnyükép végigmegy az ősi világon,
Nap, csillag beborul, s reszketnek az ormok alatta,
Ráordítanak a viharok, rádörren az ég is,
Az mégis megyen és akadályt nem szenved el útján:
Úgy mene Viddin...

És az Isten mellett ott van az ember, a „nyomorú föld” is. Mikor Hadúr Ármányt legyőzve bevonul égi lakásába, a „forgó világok ezredének zengése” közt, a költő így folytatja:

Csak maga küzdött a nyomorú föld, rajta halandó
Emberek egymáshoz gyilkos viadallal omolván.
Csak maga nem nyugodott, s fiait keseredve viselte,
Akit ő szült és kebeléből fényre bocsátván,
Nem táplált egyaránt. Gőzölgő véröket itta
Most, s fölszáguldott pora lett temetője sokaknak.

Ha azonban azt keressük, milyen is voltaképpen az az Isten, akinek végtelen árnyéka ráborul Vörösmarty költészetére, nem tudunk egyértelmű választ adni. Vörösmarty Istenének nemcsak egy arca van. Megtaláljuk nála azt a jólismert családias, bizalmas atyai Istent, akit a katolikus gyermek édesanyja térdein ismer meg, és akinek képe egy élet ráarakódott törmelékei és szemete alatt is meg szokott maradni. Ez az Isten lép elénk Vörösmarty zsenge verseiben, ez számos levelében, mégpedig nemcsak az ifjúkoriakban, hanem a szabadságharc utáni bujdosás napjaiban is; ez húzódik végig kitörülhetetlenül írásain, a Gondviselés-hit fel-felbukkanó nyomaiban, ennek férfiasodó vonásai derengenek elő egy-egy nagy etikai költeményének (mint a Himnusz) sorai mögött, ennek emléke teszi olyan utólrhetetlenül gyengéddé A szegény aszszony könyvét, és e felé sóhajtt az összetört lélek kétségbeesése a bujdosásban írt Emlékkönyvbe utolsó soraiban... („Imádkozzál, te meghallgattatol — Az tán segíthet ily vert emberen.”)

Ez a nagyon ismert, ez a mindnyájunkban élő Isten-arc azonban inkább a sorok mögött, mint emlékek, semmint formáló erő él és hat. Egyenesen róla keveset szól a költő. Vörösmarty fogékony lelke egész szenvedélyességével benne él kora alkotó liberalizmusának a katolicizmus és a vallás iránt hol ellenséges, hol hűvösen közönyös eszmevilágában, és a refomkor politikai izgal-

mai közt nem nagyon ér rá ilyen kevésbé korszerű témákkal foglalkozni. Amikor az Isten arca megjelenik nála, mélyebbről bukkan föl, mint a megszokott polgári vallásosság csendes folyama. Mégis ez a gyermekkori Isten-kép két formában is megjelenik előttünk, mind a kettő a teljes átéltség roppant energiájával. Az egyik a Délsziget Istene, a másik Zaláné. A Délszigetben fantasztikusan keverednek az édesanyjai vallási emlékek, egy lobogó fantázia elgondolta természet-vallás és a keresztény őskinyilatkoztatás motívumai. Ebből az igazi vörösmartyas szintézisből alakul ki Hadadúrnak naivul kedves és gyermeken közvetlen érintkezése a mosolygó jóságos Istennel. Csodálatosan meghitt és édes képekben állítja elénk ezt az Istent; látjuk a kisgyermek felejthetetlen mozdulatát, aki elalvás előtt „kezével a mennyet keresi”, „szeme a kis csillag után jár”, amelynek közvetítésével Istennel társalog, és mikor fölébred,

Szöke fejét fölemelte zavartan az éghez,
Szíve repesve köszönt a kis csillagnak, az élő
Istennek hálát örömeiben adózni felejte.
S őt az erős Isten meg nem büntette: mosolygott.

Később a két gyermek öntudatlan boldogságában:

Nem feledék az erős Istent; leborulva imádták
Nap keletén és nap nyugotán s a fergetegekben,
És az erős Isten kegyesen nézett le reájok...

De az embernek a földöntúli hatalmakhoz való viszonya nem ilyen egyszerű. Az Isten mosolya és a Délsziget paradicsomkertje titokzatos és borzadályos háttérből emelkedik ki. Az északi táj kietlen völgye, vak honja az éjnek, undok és rettenetes mélységeivel, ijesztő rémalakkal örvénylik a sötétben. Sivó férges, furcsa ördögfiak, sanda baglyok és sátánfiak, egy egész dantei ördögtenyészet gomolyog a háttérben, „négy árnyékot vet a testük”, mikor pedig szétrebbennek, még mindig ott marad a sárga Halálfi, aki még játékból pusztá gyakorlatként is a levegőt fojtogatja. A gyermek úrrá lesz rajtuk az Isten erejével, de azok az erők, amelyeket képviselnek, utóbb vándorlásában is vissza-visszatérnek. Az Abszolútum élményének ez a borzadályos oldala — Otto tremendum-a — elválaszthatatlanul körülhullámozza még a gyermeki istenképet is.

Zalán futása, Hadúr- és Ármány-alakjában, mind a két mozzanatot kozmikusra és szertelenre nagyítva állítja elénk. Hadúr lényegében ugyanaz a gyermekkori Isten, aki a Délszigeté, de most már nemcsak atya, hanem bíró is, nemcsak családapa, hanem a nemzetnek, sőt az emberiségnek atyja, nemcsak távoli gondviselő, hanem óriás harcos, aki személyesen tiporja le Ármányt. De mintha Vörösmarty képzetét Hadúr alakjáénál inkább foglalkoztatná Ármányé. Vallásos élménye idegét, a függőség érzetét, már itt — mint ahogy, úgy látszik, egész életén át — az Istenatya-mozzanatnál erősebben és állandóbban izgatja az Abszolútum egészen-más jellege, (a szentágostoni „aliud valde”), amely a sötétség hatalmában, a kiszámíthatatlan ellenséges erők borzadályában fascinalja a lelket. Innen a kísértetiességek, a nyugtalanító groteskségnek, sőt a patetikus rútnak vissza-visszatérő képei, amelyek olyan jellemzők egész költészetére. A Délsziget szörnyeitől Ármányon és kíséretén keresztül Csongor és Tünde ördögfiáiig felejthetetlen alakokban ölt testet ez a bonyolult ősborzadály. Természetes, hogy az a lélek, amelyben ezek a félelmes hatalmak ilyen erős életet élnek, nem nyughat meg sem a Délsziget mosolygó Istenében, sem a többé-kevésbé konvenciók epikus nemzeti istenségben. Az ilyen ember Isten-élménye valójában nem lehet más, mint egy nagy, szenvedélyes keresés, szenvedélyes vágy az Abszolútum kettős arcának megnyugtató egysége után. Ez az Isten-arc élő és izgató, de minél

óriásibb arányokban jelenik meg, annál kevésbé konkrét. Túlságosan nagy, túlságosan távoli és túlságosan elmosódott, semhogy meg lehetne nyugodni benne.

Innen Vörösmarty Isten-élményének dinamikája, a határtalan vágy, a pihenéstelen keresés. Pihenéstelen, és természetesen sikertelen. Ami határtalan, az elérhetetlen. De minél elérhetetlenebb a cél, minél kilátástalanabb a törekvés, annál makacsabb, szinte kétségbeesettebb maga a vágy. A Délsziget, a Tündérvölgy, a Rom, de elsősorban Csongor és Tünde: különböző változatokban mind ennek az alapélménynek kifejezései. Hívják bár Tündérvölgynek vagy Délszigetnek, vagy Udlaknak a paradicsomot, Szüdelinek, Jevének vagy Tündének a keresés tárgyát: a szimbólum mindig a kimondhatatlant, az Abszolútumot jelenti:

Mindörökké, és azon túl!
Égjen bár le akkorára
A magas dél fényugára,
Mint egy kiseded fénybogár,
Melly az égben félve jár,
S úgy bolyongjon egyedül
A sötétlő végtelenben,
Hogy magát se lássa többé:
Én tüzénél akkor is még,
Tünde, érted bújdosandom.

De: ott van a lendület visszája is:

Elérhetetlen vágy az emberé,
Elérhetetlen, tündér, csalfa cél!
S miért az olthatatlan szomj, miért
Rejtékeny álom, csalfa jóslatok,
S remény vezérrel eltúrt hosszás út,
Ha, ahol kezdem, vége ott legyen,
Bizonytalanság csalfa közepén?

Csongorban, a Délszigetben, a Tündérvölgyben a szerelmi boldogság délibábjába öltözik az elérhetetlen. Ugyanez a szenvedélyes és eleve lehetetlenségre ítélt vágy szólal meg szerelmi lírájában is, legalábbis azokban a versekben, amelyek irodalmi konvenciótól és szerepjátszástól függetlenül az igazi, a testet-lelket átjáró férfiúi szenvedélyt tükrözik (Késő vágy, Szomjú, Ábránd, Haragszom rád, Feledés, Laurához, Merengőhöz), Az éjféli ház vágyódó szerelmese

Mintha hátrahagyni vágyná
Önnön lételét,
A világot és a földet,
Minden örömet,
Oly szilajon, oly elszántan,
Oly böszülve fut.

Van Vörösmartynak egy különös, félelmes és groteszk verse, A túlvilági kép. Csongoron kívül talán semmi sem jellemzőbb ennél a versnél Vörösmarty legbelső lelki dinamikájára, annál is inkább, mert tudjuk, hogy a költő egyik legkedvesebb verse volt, amelyet nagyon szeretett felolvasni barátainak. Hőse a meghalt kedvest keresi, de a koporsó egyre mélyebben sülyed előle a földbe. Az ifjú most a földet fúrja keresztül:

Most ott ül a föld közepén,
Oly mélyen, oly magán,
Lankadság tagjain, hideg
Veríték homlokán.

Hol a csikorgó érc terem,
S a tengerár fakad,
Ott ő pihenni szálla meg
A felhőárny alatt.*

Végül:

A porhon általfúrva lőn,
A föld más oldalán
Előtűnék a sírduló
Sok fáradás után.

Megtalálja, amit keresett, és — fölébred. Amit keres — amit Vörösmarty keres —, azt nem lehet megtalálni. Csak sejteni és keresni és szeretni lehet, bírni nem. A túlvilági kép ifja fölébred, a röptében világokat karoló Csongor lezuhan.

De a felébredés és lezuhanás legfeljebb inaszakadt léleekben lehet végső élmény. Vörösmarty nem az. Vörösmarty Isten-élménye magyar Isten-élmény: hozzátartozik a konkrétság, a realizmus, az emberi élettartalom. Milyen jellemző, hogy még A túlvilági kép hőse is: nem Berzsenyiként a zenit és a nadir tájain, nem Kölcseyként valami éteri álomvilágban, hanem a „porhonban”, a „lábtíporta föld”-ben keresi ideálját, még álmában is egy ilyen transzcendensre növesztett konkrét vállalkozásban találja meg, amit keres. Ennek a nagy, határtalan és alaktalan Isten-élménynek emberi pólusa ugyanaz a Vörösmarty, aki a Tót deák dalát és A kis leány baját, a Petikét és a Gábor deákat írta és közvetlenül a Délsziget és a Rom közt Egert, ezt a minden csodásság és eposzi nagyszerűség nélküli, a realista történeti regényre emlékeztető eposzt; az a Vörösmarty, akiről Babits zseniális elemzése kimutatja, hogy éppen a reális képek leküzdhetetlen gazdagsága következtében válik irreálissá, az a Vörösmarty, aki Csongor és Tünde, az Éj és a nagy Vándorok mellett nemcsak Mirigyet és az ördögfiakat látja meg, hanem Balgát és Böskét, Ledért és a rác boltost is. A végtelenség és a határtalanság Vörösmartyja mellett van egy másik Vörösmarty is, a jókedvű életigenlésnek, a hétköznapi és polgári realitásnak, a pirosposzsgás népiességnek költője, aki mintha csakugyan nem nézne vágyai távolába és megpróbálná a földön keresni a mennyet. Hogy fér ez össze, ez a második Vörösmarty, a Délsziget, Csongor és A túlvilági kép szertelenjével? Ha igaz, amit a magyar Isten-élmény realizmusának mondtunk, akkor éppen ebben a realizmusban kell meglelni azt a pontot, ahol a két ellentétesnek látszó lendület találkozik. Minél mélyebb és minél szenvedélyesebb az Isten-élmény, annál lehetetlenebb meg nem találnia a realitás rétegében való érvényesülést, az emberi kiélés lehetőségét.

A fiatal Vörösmarty aligha érezte ezt az antinomiát; az ifjú lángelme teremtő egyoldalúságával mélyed el képzeletének csodálatos világába; az önalkotta alakok őserdejében, ha látja is az ellenséges erők elfojthatatlan burjánzását, ha sejti is a ködbevesző ösvény bizonytalanságát, jól érzi magát ebben a termékeny félhomályban, lelkét betölti magának az alkotásnak mámorító élménye; az ifjúság friss lendülete átsegíti a holtponatokon. Ám „az ifjúság háborgó napjai múltván”, egyre fenyegetőbben merednek eléje a nagy kérdések és a nagy bizonytalanságok, a külső és belső tilalmak és lehetetlenségek. És a realista magyar lélek mélyéből elemi erővel tör fel az életnek értelmet, a konkrét evilági életnek konkrét megvalósítható célt sürgető férfiúi aktivitás ösztöne.

Ha tudjuk, hogy ez a fordulat a 30-as évekre esik, akkor világos előttünk,

hogy ez nemcsak egyéni, hanem szociális szükségesség is volt. Ha az életcélt kereső Vörösmarty szétnézett maga körül, szükségszerűen Széchenyi óriási alakjára kellett vetődnie megbűvölt tekintetének; csakugyan: egész lírája elszántan áll a nagy magyar vátesz szolgálatába. Ha figyelni kezdi maga körül az eleven életet, fülébe harsan Kossuth izgató hangja; csakugyan: tudjuk, hogy a politikai harcban, Széchenyi iránti határtalan tisztelete mellett is, inkább Kossuth mellé szegődik. Barátai közül — megint csak versei tanuskodnak róla — Deák alakja ragadja meg legjobban. Ha író társai közt forgolódik, nem zárhatja be fülét Bajza politikai izgatásai elől. Nálánál sokkal kevésbé fogékony lélek sem vonhatta volna ki magát a reformkor történelemalakító sodrából. De hiszen őt már előzetesen elkötelezte ebbe az irányba a hagyományos hazafias költészet, melynek művelői közé Virág és Berzsenyi nyomán oly korán elszegődött, és a nemzeti költő országos híre, amely Zalán futása óta elutasíthatatlan követeléseket támasztott vele szemben.

Semmi sem volna tévesebb, mint úgy fogni fel Vörösmarty belső fejlődését — amire nem egy magyarzója hajlik —, hogy az ifjú, az első Vörösmarty a végtelenség, a szertelen vágyak, a féktelenül burjánzó belső képgazdagság élményének élt, a férfi Vörösmarty elfordul ezektől és immár „a haza s emberiség” ideáljának szenteli magát. Téves ez már csak azért is, mert Vörösmartynak (Kölcseytől és Széchenyitől eltérőleg) nincs ezen a téren „megtérése”. Az ő patrióta élete és hazafias költészete nem a harmincas években kezdődik és nem vált fel valami mást. Ez az új élmény — ha ugyan lehet egyáltalán újnak nevezni — nem lép egy régi helyébe, hanem a régi és egyetlen őselmény, amely eddig elsősorban a végtelenben és a határtalanban kereste a maga életterét s most mintegy hatómezőt változtat. A felvilágosodás óta egyelőre leküzdhetetlen lelki szakadás következtében nem tudta egységes vízióba foglalni a földi és a metafizikai valóságot, az Abszolútum nemcsak határtalan, hanem elérhetetlen is maradt. Most, hogy egészséges realista ösztönrel Abszolútum-igénye új területen éli ki magát és visszafordul a földi realitásba, azt öleli át a transzcendens élmény teljes odaadásával. Többé nem néz vágyai távolába, illetőleg vágyait a régi erővel és a régi teljességösztönrel abba vetíti bele, ami a közelben van:

Mi dolgunk e világon? Küzdeni
 És tápot adni lelki vágyainknak.
 Ember vagyunk, a föld s az ég fia.
 Lelkünk a szárny, mely ég felé viszen,
 S mi a helyett, hogy törnének fölfelé,
 Unatkozunk, s hitvány madár gyanánt
 Posvány iszapját szopva éldegéljünk?
 Előttünk egy nemzetnek sorsa áll...

Tehát szó sincs róla, hogy most már ne fölfelé akarna törni, hogy most már csak a föld fia akarna lenni: éppen azzal kell fölfelé törni, hogy küzdünk, és pedig itt a földön a legnemesbékért. Ennél alább nem adja. Ime, a megalkudni nem tudó abszolútumvágy. Egy grandiózus átvitelről van itt szó: a „mennyet kell a földön is keresni” jelszavának egy nem sejtett nagyszerűségű megvalósításáról. Vörösmarty, talán a nélkül, hogy tudná, az Abszolútum vonásait, a numinosumot és a majestast átviszi az emberre, az emberiségre, a nemzetre. Így születik meg legjellemzőbb szava, az „emberméltóság”. Csak így lesz világos a Pázmány-epigramma értelme. Csak így lehet megérteni azt a szakrális hangot, amellyel ezentúl a hazáról szól. Ez az azonosítás, ill. az Isten-élménynek a nemzet és emberiség élményével való szintézise ezentúl egyik fő stílusformáló erőként hat. Már a Romban így szól a pártusokról: „Im mi derék nép ez... mi méltó Istennek képét a nap láttára viselni”. Máshol: „A nemzet Isten képe lesz, Nemes, nagy és dicső, Hatalma, üdve és neve Az éggel mérkező”. A Jóslatban: „Mert neked még virulnod kell,

ó hon, Miért volnál az éggel oly rokon?" Odáig megy ez az azonosítás, hogy habozás nélkül cseréli a kettő közt a fogalmakat. Kemény Simonban:

Ó, szent haza! érted ez aggodalom,
Mely nem hagy örülni a szűz karokon!
Érted az égiek aszталitól,
Hol szüntelen örömek éneke szól,
Szent Isten imádatos arca elől,
Bár ülne sugárai jobbjá felől,
Fölkelve a honfi s dicső nevedért
Eljöne csatáidon ontani vért.

Különben már 1832-ben, a Salamon-balladában tökéletes az Isten- és a haza-élmény egybefonódása: a remetekirály megtérésében a két élmény teljesen egybeolvad.

De hát megtalálta-e Vörösmarty a keresett belső nyugalmat ebben a konvertált Isten-élményben? A sors és a magyar ember, az aktív patriotizmusnak ez a gazdag hangszerelésű költeménye, így végződik:

Azóta foly a munka
Jól, rosszul, mint lehet.
A sors borongva néz el
A küzdő hon felett.

Ez a borongás Vörösmarty lelkének borongása. A nagy nemzeti megújulás hatalmas lendületében is a magyar romantika mindvégig megőrzi ezt a mély és nemes borút. Megvannak ennek tárgyi alapjai is: a külső és belső nehézségek bénító benyomásain túl állandóan ott settenkedik lelkükben a nemzetihalál lehetőségének sötét gondolata. („Vagy jöni fog, ha jöni kell A nagy-szerű halál...”) De megvan minden nagy romantikusnál, Vörösmartynál is, teljesen egyéni alapja is. A tremendum-élmény kísértetei, ha a nemzeti küzdelem zajában ritkán hallani is szavukat, nem haltak meg. A nagy etikai-patriotikus életküzdelem nemcsak külsőleg, hanem belsőleg is drámai. Mögötte állandóan ott vibrálnak az irracionáléknak, a szenvedélynek, a bűnnek, az örületnek, a végzetnek sötét lehetőségei. (Mindaz, ami Széchenyi Naplót olyan megrendítő olvasmánnyá teszi.) A holt fény és ködvarak tengere ott hullámszik a lélek mélyén és zajától fel-felrémul a szívmagány. Bizonyos szempontból nézve az egész etikai-hazafias élet nem más, mint „hasztalanul” tömőgetése, a Délsziget kisgyermekéként, a szörnyetegek szakadékának. Milyen perspektívát nyernek ebben a háttérben Hadúr szavai:

Aki vitéz lelkét elszánván honja javáért
Veszni megyen, gonosz Ármánynak nem jut le kezébe.
Én oltalmazom azt...

Ármány megsemmisítő hatalma elől csak egy a menekvés: a haza-szolgálat oltára. És ha ez az oltár összeomlik?

Az összeomlás, amelyet Széchenyi egy évtizede előrelát és Vörösmarty évek óta retteg, megtörtént 49-ben. Vörösmarty lelkében valóban a világ omlott össze:

Mi a világ nekem, ha nincs hazám?
Elátkozott lélekkel, hasztalan
Kiáltozom be a nagy végtelent:
Miért én éltem, az már dűlva van.

Megszületnek a „harmadik Vörösmarty” rettenetes versei. 1846-ban Az emberek, 49 után az Emlékkönyvbe, az Előszó, A vén cigány. A világ összeomlott, a föld megőszült, az Isten elborzadt zordon műve felett és bánatában ősz lett és öreg. Az Előszó világtele után, ez után a teljes nihil után jöhet még valami? És az öreg költő — akinek fogytán van a napja, vére megsűrűdött, agyveleje kiapadt —, utolsó strófájában az ünnepről énekel, amely lesz még egyszer a világon. Mi ez az érthetetlen, esztelen „de mégse?” Az ész reménytelenséget parancsol, de a szív egy kétségbeesett, abszurd, roppant hitet suggerál. A nagy magyar romantikának talán legsajátosabb, legcsodálatosabb vonása ez. Minden veszve van, de azért mégis küzdeni kell. Ez a szent azértis, a magyar történelemnek talán legnagyobb ereje. Ez a vakmerő irrealitás, amely ezer éven át a legnagyobb realitásnak bizonyult, ez talál csodálatos kifejezést a nagy magyar romantikában, Kölcseynél is, Széchenyinnél is. És Vörösmarty, aki már 1846-ban meglátta, hogy „nincsen remény”, életének és hazájának romjain ezt a minden ok, valószínűség és észszerűség ellenére szóló prófeciát hirdeti: „Lesz még egyszer ünnep a világon”. Babits egy szent örült versének mondja A vén cigányt. Megvallom, az örültet nem tudom meglátni benne: a vers gondolatmenete, az emberi és költői exaltáció legmagasabb fokán bár, teljesen észszerű asszociációk kerekein gördül — a szentből azonban lehetetlen meg nem érezni valamit, mikor a Credo quia absurdum-nak ez az olyan nagyon magyar, olyan nagyon romantikus és olyan nagyon vörösmartyas változata orgonál a lelkemben. Lehet-e nem éreznem benne a keresztényi kegyelem-hit régen eltemetett, de el nem halt idegének remegését? Szent Pál szavára gondolok, arról, aki „hitt reménységgel a remény ellenére (Róm. 4. 18.). A költő szomorú árnyékán át akaratlanul is a Délsziget kisgyermekét látom, amint „nehezültek tagjai... meghajlott térde, kezével A mennyet keresé, s szeme a kis csillag után járt”. Mintha a költő, aki valamikor látta, most a „minden dolgok végén”, egy apokaliptikus pillanatban újra föl villanni látná ezt a csillagot, az Istennek követét. És az Isten, akit utoljára a Délsziget gyermekére látott mosolyogni, mintha most, a végnél, a halálos felhők mögül, egy éppenhogycsak átderengő naplementi sugárban, még egyszer megmutatná neki ünnepi mosolyát.

I. KOR. 23.

A szeretetnek hálójába fogva
vergődünk ketten, Isten fiai.
Rabság ez, érzem — és ezért szeretnék,
mint az oroszlán, felordítani;

nem megjuhászodva, de ragadozva
szembefordulni egyszer már veled,
szeretném, amit megtiltottam én is
magamnak, fölfalni a szívedet...

A nagy kísértés visszatér örökké
és küzdeni kell mindenkor vele:
úgy kell harcolni foggal és körömmel,
mint sajátmagam bőszen ellenfele,

hisz a szabadság nem tehet szabaddá
és minden, ami van, miénk ugyan,
de mi magunk megint a Krisztuséi
vagyunk és ő az Istené, ki van.

Toldalaghy Pál.